

TOMASZ LANDMANN

ORCID: 0000-0002-9753-9373

Międzynarodowa Wyższa Szkoła Logistyki i Transportu we Wrocławiu

t.landmann@wp.pl

Wybrane przejawy sowietyzacji Ukraińskiej Socialistycznej Republiki Radzieckiej na początku lat trzydziestych XX wieku w rozpoznaniu Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego i władz politycznych II RP — część I

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, Oddział II SG WP, sowietyzacja, USRR.

SELECTED MANIFESTATIONS OF THE SOVIETIZATION OF THE UKRAINIAN
SOVIET SOCIALIST REPUBLIC IN THE EARLY 1930S IN THE DIAGNOSIS
OF THE SECOND DIVISION OF THE POLISH GENERAL STAFF AND THE
POLITICAL AUTHORITIES OF THE SECOND POLISH REPUBLIC. PART I

Abstract

The aim of this article is to present selected facts and tendencies proving the increasing sovietization of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the early 1930s. The analysis is based on archival material collected in the Józef Piłsudski Institute of America and current scientific literature.

A thesis was put forward that the sovietization phenomenon of the Ukrainian Soviet Socialist Republic appeared in various forms and proved harmful to the implementation of Ukrainian national slogans in the early 1930s.

The presented arguments allow to conclude that at the turn of the 1920s and the 1930s sovietization replaced the earlier policy of Ukrainization in the Ukrainian Soviet Socialist Republic. The sovietization tendencies were reflected in economic reforms (especially in agriculture and industry), political and administrative transformation, or changes in the spirit of socialist society. The sovietization of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, as an important postulate implemented by the communist authorities, was one of the forms of opposition to nationalist slogans that indicated the need for reconstruction of Ukraine independent of the Soviet Union.

Keywords: security, the Division II of the Polish General Staff, sovietization, the Ukrainian Soviet Socialist Republic.

Wstęp

Sytuacja wewnętrzna Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (dalej: USSR) od początku powstania wzbudzała zainteresowanie polskich władz, zarówno politycznych, jak i, szczególnie, Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego¹. Sąsiedztwo II RP z USSR sprawiało, że wydarzenia u sąsiada mogły pośrednio rzutować na bezpieczeństwo Polski. Analizowano wszelkie przejawy świadczące o postępującej sowietyzacji USSR, będącej złożonym zjawiskiem niekorzystnie wpływającym na kształtowanie stabilnego ładu międzynarodowego w sąsiedztwie polskiego państwa².

Założeniem niniejszego artykułu, niepretendującego do całościowego wyjaśnienia skomplikowanych i złożonych uwarunkowań wewnętrznych w USSR na początku lat trzydziestych XX wieku, jest zidentyfikowanie i zaprezentowanie wybranych faktów i tendencji świadczących o postępującej sowietyzacji USSR w tym okresie³. Autor przedstawia wybrane przykłady i uwarunkowania badanego zjawiska w analizowanych latach, dążąc do uzupełnienia wiedzy historycznej, a niewyczerpania dorobku omawianego zagadnienia. Mając świadomość, że

¹ Szczególnie zainteresowanie Ukrainą polskich władz, a także wywiadu wojskowego wynikało z jej potencjału jako ogromny garnizon dla Armii Czerwonej, spichlerz zbożowy Związku Sowieckiego, a ponadto ważny obszar w rozwoju przemysłu ciężkiego i energetycznego oraz wydobycia surowców. Podobne znaczenie przypisywano sąsiedztwu sowieckiej Ukrainy z Polską oraz Rumunią jako strategicznym sojusznikiem II RP. A. Smoliński, *Obraz przemysłu, rolnictwa i komunikacji sowieckiej Ukrainy z początku lat trzydziestych XX wieku w świetle akt polskiego wywiadu wojskowego*, „Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість” 2013, nr 6, s. 92.

² W centrum zainteresowania placówek polskiego wywiadu wojskowego funkcjonujących na terenie USSR znalazły się takie kwestie, jak polityka narodowościowa realizowana przez Związek Sowiecki, a także obserwacja przejawów ukraińskiego separatyzmu oraz działalności nacjonalistów sprzeciwiających się podporządkowaniu ukraińskiej kwestii narodowej polityce Moskwy. J.J. Bruski, *Między ukrainizacją a rusyfikacją. Sowiecka polityka narodowościowa na Ukrainie w ocenach dyplomacji i wywiadu II RP*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU” 17, 2009, s. 10.

³ W analizie pominięto stosunki wojskowe, mimo że były to bez wątpienia ważne elementy sowietyzacji USSR w analizowanych latach. Uznano, że problematyka jest tak złożona, tworzy odrębny przedmiot zainteresowania, że jej ewentualne potraktowanie nie ma racji uzasadnienia w niniejszym artykule. Dodatkowym argumentem na poparcie stanowiska jest przekonanie, że sowietyzacja USSR na płaszczyźnie stosunków wojskowych została w dotychczasowej literaturze opisana w zadowalający i obszerny sposób. Por. A. Smoliński, *Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS w latach trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Історичний архів. Наукові студії” 2014, nr 12, s. 172–175; A. Smoliński, *Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921–1939*, „Archiwa — Kancelarie — Zbiory” 2012, nr 3, s. 55–94; A. Smoliński, *Przemysł ciężki, rolnictwo i komunikacja sowieckiej Ukrainy w latach trzydziestych XX w. Przyczynek do oceny potencjału militarnego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej oraz ZSRS w okresie międzywojennym*, Oświęcim 2016, *passim*; E.F. Ziemke, *Armia Czerwona 1918–1941. Powstanie narzędzia agresji*, przeł. K. Mróz-Mazur, Oświęcim 2015, s. 199–242.

inni autorzy dokonali gruntownej analizy problemu, wykorzystując archiwalia zgromadzone w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie oraz Archiwum Akt Nowych w Warszawie⁴, prezentowany artykuł jest wyłącznie analizą materiałów archiwalnych z Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce na podstawie tezy, że początek lat trzydziestych XX wieku to okres postępującej sowietyzacji USRR, będącej zjawiskiem szkodliwym w realizacji ukraińskich haseł narodowych.

Przejawy sowietyzacji USRR w analizowanych latach — uzasadnienie istotności problematyki

Uzasadnieniem cezury czasowej w artykule jest koniec prowadzonej przez władze sowieckie, bardziej liberalnej w porównaniu do późniejszych lat, polityki ukraińzacji USRR⁵. Przełom lat dwudziestych i trzydziestych XX stulecia to okres ważnej zmiany orientacji wśród kierownictwa Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR), jeśli chodzi o postrzeganie szerzej rozumianych spraw ukraińskich. Zmiany skutkowały zaostrzeniem polityki względem Ukrainy, prowadząc do postępującej sowietyzacji, próby wykorzenienia ukraińskich wartości narodowych, a pośrednio determinując bezpieczeństwo Polski z sąsiaz-

⁴ Por. J.J. Bruski, *Między ukraińzacją a rusyfikacją*, s. 7–27; T. Grajżul, *Ukraina Sowiecka w latach 1921–1929 w raportach polskich dyplomatów*, „Meritum” 2009, nr 1, s. 133–161. Na temat znaczenia sowietyzacji dla rozwoju sytuacji i zmian ekonomicznych wyczerpująco odniósł się A. Smoliński. A. Smoliński, *Analizy i oceny zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie lat 20. do końca lat 30. XX w. sformułowane przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych*, „Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2016, nr 7, s. 73–99; A. Smoliński, *Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2012, nr 1, s. 257–287. Wartościowy materiał na temat metod sowietyzacji w USRR zawarto także w opracowaniu H. Strońskiego. H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998, *passim*. W nieco wcześniejszym okresie niż badany w artykule na temat przeobrażeń sytuacji wewnętrznej na Ukrainie wypowiedział się kompleksowo J.J. Bruski. Por. J.J. Bruski, *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy sowieckiej 1921–1926*, Kraków 2010, *passim*.

⁵ Radykalna zmiana orientacji sowieckiej względem polityki ukraińzacji nastąpiła w latach 1930–1934, co jest dodatkowym argumentem uzasadniającym cezurę czasową przyjętą w artykule. J. Bobula, *Drugie dno. Od polityki ukraińzacji do „frontu językowego”*. *Komunistyczny „front językowy” wobec polityki derusyfikacji Ukrainy w dwudziestych latach XX wieku*, [w:] *Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków*, red. W. Mokry, Kraków 2015, s. 423. W rzeczywistości rozwój sytuacji wewnętrznej USRR determinowały bardziej złożone czynniki: mieszanie się zarówno haseł nacjonalistycznych, symboli sowieckich, jak i ideowej orientacji odzwierciedlonej w funkcjonowaniu Małorusi jeszcze z czasów carskich. W. Kudela-Świątek, *Miejsca (nie)pamięci. O upamiętnianiu ukraińskiego Wielkiego Głodu z lat 1932–1933*, Kraków 2014, s. 11.

dowaniem obu państw⁶. Przyjrzenie się wybranym przejawom zaostrzenia polityki sowieckiej względem USRR umożliwi lepsze zrozumienie specyfiki procesu sowietyzacji w bezpośrednim sąsiedztwie II RP na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX stulecia.

Sowietyzacja a rozwój sytuacji na obszarach wiejskich. Aresztowania przeciwników politycznych

Dnia 20 stycznia 1931 roku w USRR miały odbyć się wybory do rad wiejskich i miejskich, co nasiliło działania agitacyjne i propagandowe różnych środowisk politycznych, związanych zarówno z nacjonalistami ukraińskimi, jak i komunistami. Działalność na terenach wiejskich szczególnie interesowała komunistów ukraińskich kontrolowanych z ramienia KPZR, ze względu na możliwość propagandowego oddziaływania na kolektywy rolne. W związku z wyborami komunistów zaczęli przeprowadzać kontrole działalności organów władzy samorządowej. Kontrolowano, oprócz efektywności zarządzania finansami, aprowizacji, oświaty czy dyscypliny pracy, także wykonanie postulatów partyjnych i skuteczność realizacji planu pięcioletniego na terytorium USRR⁷.

Zagrożeniem ochrony interesów ukraińskich, zważywszy na wybory, była ponadto nasiloną aktywność działaczy i agitatorów komunistycznych wysyłanych na wieś. Na obszarach wiejskich, zamieszkałych przez duże skupiska mniejszości narodowych, sytuacja kształtowała się interesująco. Osoby dobrze znające języki i zwyczaje mniejszości mogły zaopatrywać najuboższe warstwy ludności w propagandową literaturę komunistyczną. Jednocześnie intencją komunistów były działania, wskutek których z komisji wyborczych wykluczano by Ukraińców sprzeciwia-

⁶ W literaturze wskazano, że w USRR na początku lat trzydziestych doszło do denacjonalizacji, co było skutkiem odejścia władz od wcześniej realizowanej polityki ukrainizacji na rzecz polityki sowietyzacji. Z polecenia Moskwy realizowano proces eliminowania chłopstwa jako odrębnej warstwy społecznej w USRR oraz posługiwano się terrorem wobec inteligencji ukraińskiej, opowiadającej się za niezależnym od ZSRR państwem ukraińskim i głoszącej hasła narodowościowe. W następstwie rosnącej industrializacji ZSRR i centralizacji aparatu biurokratycznego dążono jednocześnie do „ujednoczenia warunków rozwoju gospodarczego i przemysłu, a więc do wyeliminowania różnic między regionami ZSRR”. A. Achmatowicz, *Nowe materiały źródłowe z kijowskich archiwów o ukrainizacji*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 32, 1997, s. 179.

⁷ Komunikat informacyjny nr 2 Oddziału II SG WP z dnia 16 stycznia 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczką 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). Pierwszy plan pięcioletni miał być realizowany w latach 1928–1932. Moskwa planowała zniesienie własności prywatnej, rozwój przemysłu ciężkiego i rolnictwa, traktując obszar Ukrainy jako strategiczny do osiągnięcia tych celów. Nadrzędnym założeniem planu było zbudowanie socjalizmu, powstanie społeczeństwa proletariackiego funkcjonującego w ramach państwa przemysłowego w miastach oraz zmodernizowanego rolnictwa kolektywnego na wsi. R. Kuśnierz, „Kolektywna konsumpcja” w okresie pierwszej radzieckiej pięcioletki — propaganda a rzeczywistość (mało znany absurd bolszewicki), „Dzieje Najnowsze” 40, 2008, z. 2, s. 37.

jących się narzuconemu przez Sowietów modelowi sowietyzacji USRR. Centralny Komitet Ukraińskiej Partii Komunistycznej realizował interesy ZSRR także przez ograniczanie swobody ukraińskiej prasy (na przykład udzielając nagan redaktorom czasopism, w których dopuszczano się krytyki polityki zbożowej rządu)⁸.

W celu przeciwdziałania narastającym nastrojom kontrrewolucyjnym wśród części społeczeństwa ukraińskiego, przede wszystkim na południu USRR, władze komunistyczne przeprowadzały aresztowania osób, którym zarzucano przeprowadzanie ataków terrorystycznych czy działania antyrządowe. Według statystyk opublikowanych w numerze 3514 „Poslednija nowosti” z dnia 5 listopada 1930 roku masowe aresztowania objęły przede wszystkim stolicę USRR Charków, a ponadto Odessę i Konotop — aresztowano wówczas około 1500 osób oskarżonych o działalność wywrotową. Ukraińcy wobec tych represji organizowali ruch partyzancki w różnych częściach kraju. Efektem były zamachy terrorystyczne na działaczy komunistycznych, na przykład zamordowano prominentnego komunistę i członka rady miejskiej w Kijowie, niejakiego Ługońskiego. Na zjeździe Ukraińskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego USRR 30 listopada 1930 roku przyjęto decyzję o konieczności wzmożenia agitacji wśród mniejszości narodowych. Oceniono, że ich uświadomienie polityczne i klasowe jest bardzo małe, co ułatwia aktywność elementom wrogim komunizmowi w okręgach zamieszkiwanych przez mniejszości⁹.

Sowietyzacja w kontekście zmian w szkolnictwie i oświacie w USRR

Ważnym kierunkiem sowietyzacji Ukrainy była kontrola oświaty. Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku rząd sowiecki przygotował w USRR reformę systemu szkolnictwa. Dostrzegając brak inteligencji zawodowej czy pogarszający się stopień wyedukowania społeczeństwa, skrócono studia wyższe oraz powołano nowy typ szkół w systemie nauczania powszechnego — dziesięcioletnie zamiast siedmioletnich; zaplanowano utworzenie 62 szkół dziesięcioletnich¹⁰.

Jeśli chodzi o szkolnictwo wyższe, to w roku akademickim 1930/1931 80% przyjętej młodzieży stanowiły dzieci robotników zatrudnionych w państwowych

---

⁸ Komunikat informacyjny nr 1 Oddziału II SG WP z dnia 28 listopada 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

⁹ Komunikat informacyjny nr 2 Oddziału II SG WP z dnia 16 stycznia 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5.

¹⁰ Raport polityczno-informacyjny nr 5 Konsulatu RP w Kijowie z dnia 18 lutego 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

warsztatach pracy, fabrykach oraz w tak zwanych fabrycznych kolektywach pracy, ponadto młodzież wywodząca się z sowieckich zakładów wychowawczych. Kształconą młodzież akademicką, w celach propagandowych, zamierzano wykorzystać w realizowanej przy aprobacie władz komunistycznych walce z analfabetyzmem na obszarze USRR¹¹. Elementem wprowadzenia zmian w szkolnictwie ukraińskim służącym wzmocnieniu sowietyzacji było też otwarcie w Dniepropietrowsku Uniwersytetu Komunistycznego na Ukrainie. W lutym 1931 roku 86% składu osobowego wykładowców oraz młodzieży akademickiej stanowili robotnicy. Środkiem nacisku ze strony komunistów na środowisko intelektualistów ukraińskich było także zwalnianie profesorów wyższych uczelni ukraińskich¹².

Z archiwaliów wynika, że w prasie komunistycznej krytykowano tych profesorów, którzy mimo zachowania pozorów legalności nie brali żadnego udziału w życiu proletariatu. W reformie szkolnictwa wyższego postulowano walkę

z wszelką pozaklasowością, neutralnością i biernością wykładowców, którzy powinni się wyraźnie wypowiedzieć i czynnie zabrać do pracy. Studentów należy wychowywać klasowo. Należy zdecydowanie wystąpić przeciwko wulgarnemu pojmowaniu rozwoju kultury narodowej¹³.

Co więcej, w prasie sowieckiej wychodzącej na Ukrainie dyskredytowano przejawy oportunistycznego opozycjonizmu studenckiego wobec proponowanych przez komunistów zmian w społeczeństwie ukraińskim. Nagłaśniano oraz piętnowano „wypadki jawnego występowania opozycyjnie nastrojowych jednostek przeciwko panującym stosunkom”¹⁴. Władze USRR wychodziły z założenia, że rozbięcie ruchu narodowego Ukraińców wymaga przeprowadzenia represji wobec elit intelektualnych tego ruchu. Kadra profesorska wyższych uczelni była ważną grupą społeczną, do której należało dotrzeć, aby wzmocnić rezultaty sowietyzacji w sferze funkcjonowania oświaty i szkolnictwa. Starano się też prowadzić agitację i propagandę komunistyczną wśród nauczycieli, a co za tym idzie w szkołach różnego szczebla¹⁵.

¹¹ Komunikat informacyjny nr 2 Oddziału II SG WP z dnia 16 stycznia 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5.

¹² Komunikat informacyjny nr 5 Oddziału II SG WP z dnia 31 marca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

¹³ Komunikat informacyjny nr 6 Oddziału II SG WP z dnia 7 maja 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

¹⁴ Komunikat informacyjny nr 8 Oddziału II SG WP z dnia 15 lipca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

¹⁵ W archiwaliach zachowały się wzmianki na temat pewnych trudności Sowietów, jeśli chodzi o efekty. Mianowicie, wysoki analfabetyzm mas ludności uniemożliwiał skuteczne dotarcie z hasłami polityczno-społecznymi, jako że w 1930 r. 22% mężczyzn i 48% kobiet w USRR nie potrafiło pisać ani czytać. Brakowało także lokali oraz kadry nauczycielskiej, aby w pełni sprostać zamierzeniom Moskwy związanym z oświatą. Niedobór nauczycieli szacowano w 1930 r. na 8,8 tys.

Kolektywizacja rolnictwa i wsi jako następstwo i podstawa sowyetyzacji USRR — przyczynek do badań

Jednym z elementów sowyetyzacji USRR na początku lat trzydziestych był, dobrze zbadany w aktualnej historiografii, proces kolektywizacji rolnictwa¹⁶. Zachowane archiwalia potwierdzają, że władze komunistyczne Ukrainy, inspirowane dyrektywami wydawanymi w Moskwie, nasiliły proces łączenia gruntów chłopskich w gospodarstwa spółdzielcze. Likwidacja własności prywatnej była elementem sowyetyzacji narodu ukraińskiego w warunkach wzmacniania podstaw ustroju socjalistycznego w całym Związku Sowieckim. Źródła archiwalne potwierdzają, że polskie władze były jednymi z najlepiej poinformowanych na temat rozwoju sytuacji na sowieckiej Ukrainie w okresie dwudziestolecia międzywojennego¹⁷. Dotyczyło to również procesu kolektywizacji rolnictwa¹⁸. W piśmiennictwie dostrzeżono związek kolektywizacji z wywołaniem wielkiego głodu w USRR w latach 1932 i 1933¹⁹.

osób, co ograniczało pracę z dziećmi i młodzieżą służącą sowyetyzacji społeczeństwa ukraińskiego. Komunikat informacyjny nr 6 Oddziału II SG WP z dnia 7 maja 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5. Model represyjny wywoływał przy tym sprzeciw społeczeństwa. Dominacja szkoły sowieckiej i rugowanie języka polskiego ze szkolnictwa mniejszości miały być elementem „włączenia się w sowiecką kulturę i naukę” tej ludności. H. Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, s. 151. Ocenia się, że analizowany przejaw sowyetyzacji USRR, mimo narastającego sprzeciwu Polaków, był „szczególnie skutecznym instrumentem podporządkowania ludności polskiej reżimowi komunistycznemu”, *ibidem*, s. 20. Analogicznie, jeśli chodzi o przełom lat dwudziestych i trzydziestych, można ocenić efekty zmian w szkolnictwie ukraińskim jako podporządkowanym sowyetyzacji.

¹⁶ Obszerniejszy opis kolektywizacji wsi jako podstawowego środka sowyetyzacji USRR pozostaje poza głównym nurtem prowadzonej analizy z racji złożoności problematyki i jej odrębności we współczesnej historiografii. Tematyka została opracowana w literaturze przedmiotu, z licznymi odwołaniami do materiałów archiwalnych. Na temat procesu kolektywizacji rolnictwa w USRR zob. R. Dzwonkowski, *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie (1932–1933, 1946–1947)*, „Teki Komisji Historycznej” 2012, nr 9, s. 204–211; R. Kuśnierz, *Kolektywizacja wsi ukraińskiej i opór chłopów (1929–1931)*, „Almanach Historyczny” 8, 2006, s. 129–155; R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*, Toruń 2005, *passim*.

¹⁷ Szczególne zainteresowanie polskich władz rozwojem sytuacji na Ukrainie w kontekście kolektywizacji rolnictwa i wsi tłumaczono nie tylko bliskością granic, lecz także tym, że Ukraina znajdowała się w polskiej strefie wpływów politycznych i ekonomicznych, a elity polityczne dążyły do wsparcia ukraińskiego ruchu narodowościowego w USRR. Kolektywizacja zagrażała też bezpieczeństwu mniejszości polskiej żyjącej w tej republice. Będący następstwem kolektywizacji wielki głód godził w byt polskiej mniejszości, co uzasadniało polityczne i wywiadowcze rozpoznanie sowyetyzacji USRR w ocenach Oddziału II SG WP. R. Wysocki, *Stanowisko władz i reakcje społeczne w II Rzeczypospolitej wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie*, „Res Historica” 2011, nr 31, s. 128.

¹⁸ Obszerniej o stanowisku polskiej dyplomacji i wywiadu zob. R. Kuśnierz, *Obraz głodującej wsi ukraińskiej w latach trzydziestych XX w. w dokumentach polskich przedstawicielstw dyplomatycznych w ZSRR i polskiego wywiadu*, [w:] *Polska i jej wschodni sąsiedzi*, t. 10, red. A. Adrusiewicz, Rzeszów 2009, s. 64–75.

¹⁹ R. Kuśnierz, *Kolektywizacja wsi ukraińskiej i opór chłopów (1929–1931)*, s. 129–135.

Co więcej, uspołecznianie gospodarstw wiejskich przybrało charakter powszechny i przymusowy już od 1930 roku. W komunikacie informacyjnym Oddziału II SG WP ze stycznia 1931 roku zauważono, że w 1930 roku obszar skolektywizowanych zasiewów w USRR wzrósł sześciokrotnie w porównaniu do 1929 roku. Do końca 1930 roku skolektywizowano ponad 33% wszystkich gospodarstw rolnych; tylko w listopadzie i grudniu procesem objęto około 200 tys. gospodarstw włościańskich²⁰. Według danych na dzień 10 marca 1931 roku już 52,7% ziemi uprawnej zostało skolektywizowanych, a 93 800 poddań było w toku rozpatrywania²¹. Świadczyło to o szybko postępującej kolektywizacji. Wytyczne wysyłane z Moskwy zalecały całkowitą likwidację samodzielnych gospodarstw prowadzonych przez chłopów sprzeciwiających się władzy sowieckiej (kułaków) i zniesienie własności prywatnej w celu „złamania wrogich elementów i gruntownej przebudowy społecznej na wsi”²². Kolektywizacja pozostawała też głównym punktem rozwijającej się kampanii wyborczej do rad miejskich i wiejskich w USRR w styczniu 1930 roku²³.

Zgodnie z polskimi archiwaliami opartymi na ocenach komunistycznych władz sowieckich w USRR stanowisko ukraińskiego chłopstwa wobec kolektywizacji pozostawało skrajnie negatywne. W jednej z ocen stwierdzono: „Kułactwo wszelkimi siłami opierało się kolektywizacji, a nawet rozpoczęło kontrakcję, mordując instruktorów wiejskich i sabotując zarządzenia władzy. Dopomagały mu w tej ak-

²⁰ Komunikat informacyjny nr 3 Oddziału II SG WP z dnia 7 lutego 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

²¹ Komunikat informacyjny nr 6 Oddziału II SG WP z dnia 7 maja 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5.

²² Władze sowieckie ukierunkowały jednocześnie działania w zakresie kolektywizacji w odniesieniu do majątków pozostających w rękach członków mniejszości narodowych w USRR. Według danych z 1930 r. wsie z przewagą własności żydowskiej skolektywizowano w 50%, wsie z przewagą ludności niemieckiej — w 32%, natomiast wsie zamieszkałe głównie przez Polaków — w 7%. Komunikat informacyjny nr 3 Oddziału II SG WP z dnia 7 lutego 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5. Co więcej, w literaturze podkreśla się, że władze sowieckie podczas kolektywizacji stosunkowo łatwo poradziły sobie z pacyfikacją wsi oraz likwidowaniem kułactwa. Liczne wystąpienia chłopów sprzeciwiających się polityce kolektywizacji były sprawnie likwidowane przez sowiecki aparat administracyjny. J.J. Bruski, *Między ukrainizacją a rusyfikacją*, s. 18–19.

²³ Komunikat informacyjny nr 4 Oddziału II SG WP z dnia 6 marca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). Podstawową strategią Sowietów na mnożące się akty sprzeciwu kułaków przed kolektywizacją rolnictwa były masowe aresztowania oraz w konsekwencji rozstrzelanie lub zsyłanie protestujących. R. Kuśnierz, *Przemoc systemu komunistycznego wobec chłopów w latach 1929–1939 (na przykładzie sowieckiej Ukrainy)*, [w:] *Ofiary imperium — imperia jako ofiary: 44 spojrzenia*, red. A. Nowak, Warszawa 2010, s. 431–442. W literaturze wspomina się o sztucznie sterowanej przez Moskwę klęsce głodu na przełomie 1932 i 1933 roku, co miało być formą dodatkowej represji chłopów ukraińskich. A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*. *Krótki kurs*, Warszawa 2012, s. 137–138.

cji czynniki antysowieckie, a w pierwszym rządzie organizacje mienszewików²⁴. W takich warunkach władze sowieckie sięgnęły po rozbudowany aparat represji, aby eliminować przejawy oporu wobec kolektywizacji rolnictwa i wsi. Elementem sowietyzacji było stosowanie przemocy i terroru oraz przymusowe usuwanie sprzeciwiających się kułaków²⁵. Polskie władze polityczne i wojskowe uzyskiwały informacje na temat sposobu ich traktowania. W lutym 1930 roku ustalono, że najczęstszą metodą działań były aresztowania mężczyzn i zsyłanie ich na północ Związku Sowieckiego, wyrzucanie kobiet i dzieci poza obszar gospodarstwa domowego oraz konfiskata całego majątku ziemskiego protestujących²⁶.

Sowietyzacja a zmiany w funkcjonowaniu sfery publicznej w USRR na początku lat trzydziestych XX wieku

Elementem sowietyzacji w USRR pozostawało wzywanie przez władze cywilne do wzmocnienia propagandy dotyczącej obrony państwa. W numerze „Komunist” z 11 listopada 1931 roku opublikowano informację, że Wszechukraiński Robotniczy Związek Zawodowy wysyłał pisma do różnych ukraińskich organizacji zawodowych, krytykując niewielkie zaangażowanie w akcję werbunkową do szkół wojskowych. W numerze z 12 listopada wskazano natomiast na potrzebę „podjęcia akcji systematycznego popularyzowania spraw obrony państwa za pomocą pracy [...] potrzebę ogłoszenia bezwzględnej walki z oportunistycznym niedocenianiem niebezpieczeństwa wojennego”²⁷. Można ocenić, że te działania wpisywały się w bardziej ogólny trend militaryzacji nastrojów społecznych w USRR oraz dążenie do wywołania poczucia zagrożenia ze strony europejskich imperialistów, w tym Polaków, będących wrogami proletariackich rządów w ZSRR i republikach sowieckich.

Jako element wzmagający oddziaływania sowietyzacji w USRR należy traktować też opieszałość komunistów w ukrainizacji urzędów publicznych. Na początku lat trzydziestych XX wieku niemal we wszystkich urzędach panował język rosyjski. Język ukraiński pozostawał w użyciu jedynie wśród pracowników kancelarii urzędów. Pracownicy państwowi nie uczęszczali na kursy języka ukraińskiego,

²⁴ Komunikat informacyjny nr 6 Oddziału II SG WP z dnia 7 maja 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5.

²⁵ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*, Warszawa 1994, s. 140.

²⁶ Raport polityczno-informacyjny nr 5 Konsulatu RP w Kijowie z dnia 18 lutego 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5. W odniesieniu do niektórych przeciwników kolektywizacji stosowano z kolei najbardziej dotkliwą formę represji, tj. art. 54 sowieckiego kodeksu karnego, zgodnie z którym można było skazać na śmierć przez rozstrzelanie osobę organizującą albo biorącą udział w aktach terrorystycznych przeciwko państwu. T. Grajżul, *Ukraina Sowiecka w latach 1921–1929 w raportach polskich dyplomatów*, s. 157.

²⁷ Komunikat informacyjny nr 6 Oddziału II SG WP z dnia 7 maja 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5.

a w klubach partyjnych oraz związkach zawodowych istniejących w USRR odnotowano „wypadki rosyjskiego, imperialistycznego szowinizmu”²⁸. W wydawanym w Paryżu ukraińskim tygodniku „Tryzub”, krytycznym wobec poczynań władz sowieckich w USRR, w numerze 17 z dnia 3 maja 1931 roku oceniono: „wszelkie starania władz sowieckich sprowadzają do zera rolę i znaczenie ukrainizacji”²⁹. Wskazano na pozorność działań komunistów w sferze ukrainizacji przestrzeni publicznej w sensie narodowym w USRR na początku lat trzydziestych.

Wyższa Rada Emigracji Ukraińskiej z Paryża w odezwie z czerwca 1930 roku odniosła się do szkodliwych efektów procesu sowietyzacji życia publicznego oraz społeczeństwa USRR. Dostrzeżono mianowicie inspirowanie przez rząd moskiewski nie tylko prześladowań religijnych na Ukrainie, lecz także podejmowanie działań służących zniesieniu wolności osobistej obywateli, posługiwanie się terrorem wobec ludności cywilnej niezadowolonej z sytuacji ekonomicznej oraz niezaspokajaniem podstawowych potrzeb żywnościowych. Skrytykowano system przymusowej sprzedaży i rekwizycji zboża oraz kolektywizację gospodarstw rolnych, skutkującą rabunkiem majątku i inwentarza żywego będących własnością ukraińskiego chłopstwa. Powoływano się na przykłady aresztowań, wyroki śmierci albo zsyłania na Syberię chłopów sprzeciwiających się kolektywizacji³⁰.

W ściśle tajnym dokumencie przygotowanym przez Oddział II SG WP z dnia 28 lipca 1930 roku podkreślono trafność większości wskazanych zarzutów. Odniesiono się do praktyki działań sowieckiej policji politycznej GPU w procesie

²⁸ *Ibidem*. W najważniejszych miastach ukraińskich stosunkowo niewielu urzędników państwowych wykazało się znajomością języka ukraińskiego. W wypadku urzędników z Odessy w „pierwszej grupie znajomości języka” znalazło się 2536 z ogólnej liczby 17 200 osób. W Charkowie zaś ponad 20 tys. osób zupełnie nie znało języka ukraińskiego. Komunikat informacyjny nr 7 Oddziału II SG WP z dnia 13 czerwca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

²⁹ W innym artykule z tego dnia odniesiono się do „czystki” przeprowadzonej we Wszechukraińskiej Akademii Nauk, działającej w Kijowie, w związku z objęciem jej ścisłą kontrolą robotniczą. Członkowie Ukraińskiej Partii Komunistycznej obrali za cel oddziaływanie na instytucję, wpływali na zmiany w jej składzie personalnym, zbierali informacje o przekonaniach politycznych współpracowników, a także przeprowadzali rewizje jej sekcji oraz oddziałów. W następstwie przeprowadzonych kontroli polecono usunąć ze stanowisk w Akademii „pseudouczonych”, „analfabetów politycznych” oraz „elementu niezdolnego do pracy naukowej”. Komunikat informacyjny nr 8 Oddziału II SG WP z dnia 15 lipca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5. Przykład ten świadczył o jawnej ingerencji w ukraińskie środowisko naukowe, ukierunkowującej jego rozwój w nowych warunkach sowietyzacji życia politycznego oraz społeczno-kulturalnego w USRR. W literaturze przedmiotu podkreślono, że w analizowanych latach należało pisać o zjawisku kolektywizacji nauki, które od początku lat trzydziestych stało się masowe. Służyło to podporządkowaniu środowiska akademickiego w USRR celom ideologicznym w związku budowaniem fundamentów społeczeństwa socjalistycznego w Związku Sowieckim. W. Maslijczuk, A. Portnow, *Historiografia ukraińska. Doświadczenia sowietyzacji*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 23, 2014, nr 1, s. 404.

³⁰ Odezwą Wyższej Rady Emigracji Ukraińskiej z dnia 1 lipca 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

wzmocnienia podstaw sowietyzacji wśród narodów poddanych władzy sowieckiej. W odniesieniu do Ukraińców posądzanych o działalność separatystyczną GPU organizowało prowokacje i aresztowania, organy sądownictwa zaś dążyły do nadania procesom możliwie największego rozgłosu, stosując przy tym inspirowane lub wymuszone zeznania oskarżonych i świadków, aby zdyskredytować ich działalność i zwiększyć skuteczność oddziaływania prewencji wobec wystąpień separatystycznych. W procesach sądowych dążono zarazem do zdyskredytowania roli emigracji ukraińskiej na Zachodzie, posądzając jej członków o przygotowywanie wystąpień i zamachów przeciwko komunistycznej władzy w USRR³¹.

Walka z ukraińskimi organizacjami nacjonalistycznymi i ukraińskim ruchem narodowym jako element sowietyzacji w USRR

Ważnym elementem sowietyzacji życia publicznego i społeczeństwa USRR było likwidowanie przez komunistów organizacji ukraińskich walczących o realizację idei narodowościowej w sprzeciwie wobec narzuconego modelu sowietyzacji. Oddział II SG WP analizował działalność tajnych ukraińskich organizacji niepodległościowych. W zachowanych archiwaliach przekazano na przykład informację o wykryciu i likwidacji, ważnej wówczas, organizacji Spółka Wyzwolenia Ukrainy³² pod przywództwem Sergiusza Jefremowa³³. Interesujące jest, że podczas procesu jej członków wykorzystano między innymi dowody świadczące o współpracy organizacji z Wojskiem Polskim³⁴.

³¹ Stosunek Rządu Sowieckiego i emigracji rosyjskiej do problemu narodowości w Rosji z dnia 28 lipca 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

³² W programie Spółki Wyzwolenia Ukrainy akcentowano konieczność podjęcia działań kointerwencyjnych wobec sowietyzacji USRR, działań służących obaleniu ustroju socjalistycznego, przy jednoczesnym ułatwieniu budowy ustroju opartego na zasadach kapitalistycznych i współpracy z jednym z państw Zachodu. Członkowie Spółki mieli osiągnąć cele przez stworzenie struktur organizacyjnych, prowadzenie agitacji politycznej i dokonywanie zbrojnych aktów terroru przeciwko politykom komunistycznym w USRR. Por. Raport dotyczący działalności i założeń ideologicznych „Spółki Wyzwolenia Ukrainy” z dnia 7 grudnia 1929 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

³³ Wyjaśnienia dotyczące osób i organizacji powiązanych z wystąpieniami narodowościowymi na terenie ZSRR z dnia 28 lipca 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). Biogram oraz rola Sergiusza Jefremowa w próbie organizacji antysowieckiego ruchu w USRR zob. A. Kolańczuk, *Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920–1939. Słownik biograficzny*, Przemysł 2009, s. 121.

³⁴ Pismo Konsulatu Generalnego RP w Charkowie z dnia 22 marca 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

Działalność Spółki, nazywanej też Związkiem Wyzwolenia Ukrainy, okazała się mistyfikacją zrealizowaną na polecenie Moskwy przez GPU. Posądzając członków organizacji o kontrrewolucyjne działania, GPU przeprowadziło prowokację, wskutek której doszło do procesu pokazowego ukraińskich działaczy nacjonalistycznych, oskarżonych o terroryzm oraz działalność wywrotową³⁵. W ten sposób Sowietci starali się przekonać społeczeństwo ukraińskie o szkodliwości dla ich sprawy narodowej istnienia podobnych organizacji konspiracyjnych, oskarżanych dodatkowo o współpracę ze środowiskami emigracji ukraińskiej na Zachodzie³⁶. Dyskredytowanie osiągnięć i działalności emigracyjnych ukraińskich środowisk narodowych było kolejnym ważnym elementem uzupełniającym proces sowietyzacji życia publicznego oraz społeczeństwa USRR na początku lat trzydziestych XX wieku³⁷. Sowietci próbowali ukrócić wpływy ukraińskich środowisk emigra-

³⁵ W procesie działaczy organizacji oskarżono o działalność antypaństwową oraz przede wszystkim szpiegostwo, stosując wobec nich tortury fizyczne. Proces działaczy Zrzeszenia Wyzwolenia Ukrainy — streszczenie [1930], Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). Obszerniej o problematyce i znaczeniu procesu dla celów propagandowych Moskwy zob. J. Bobula, *Proces Związku Wyzwolenia Ukrainy — rekonstrukcja obrazu wroga ludu na Ukrainie Sowieckiej lat trzydziestych XX wieku*, [w:] *Komunistyczni bohaterowie*, t. 2, red. M. Bogusławska, Z. Grębecka, Warszawa-Kraków 2012, s. 211–220.

³⁶ „Czerwone Prawo” nr 23/89 z dnia 7 grudnia 1929 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). Inną mistyfikacją GPU było wykrzywie w listopadzie 1930 r. podziemnej organizacji kontrrewolucyjnej, dywersyjnej oraz szpiegowskiej o nazwie Promyszlennaja Partia (Prompartia), określanej inaczej mianem Partii Przemysłowej. Organizacja miała działać od 1926 r. w środowisku uznanych inżynierów w USRR w celu obalenia władzy sowieckiej przez stosowanie aktów sabotażu gospodarczego. J. Bordziłowski, *Żołnierska droga*, t. 1, Warszawa 1970, s. 118. W dniach od 25 listopada do 7 grudnia 1930 r. odbył się pokazowy proces członków fikcyjnej organizacji, głównie z udziałem profesorów uczelni technicznych. O.N. Ken, *Stalin, Antonow-Owstiejenko i inni. Sowiecka propozycja w sprawie paktu o nieagresji w 1930 roku*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 38, 2003, s. 44.

³⁷ W Niemczech znaczące wpływy osiągnęła ukraińska organizacja Hetmańców, opowiadająca się za stworzeniem niepodległej monarchii ukraińskiej dzięki interwencji mocarstw Zachodu. Komunikat informacyjny nr 5 MSW z dnia 24 października 1932 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). W stolicy Francji nasiliła się działalność z jednej strony nacjonalistów ukraińskich zrzeszonych w Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), z drugiej petlurowców, czyli zwolenników dawnych rządów Symona Pelury, opowiadających się za przywróceniem Ukraińskiej Republiki Ludowej na wzór tworu państwowego funkcjonującego w początkowych latach po pierwszej wojnie światowej. Komunikat informacyjny nr 6 MSW z dnia 30 listopada 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). W ocenie Oddziału II SG WP najgorzej rysowały się możliwości realizowania antysowieckich kampanii przez emigrację ukraińską w Rumunii, zarówno z powodu trudności finansowych, jak i nieprzychylnego stosunku rządu w Bukareszcie wobec antysowieckich działań podejmowanych z Rumunii. Komunikat informacyjny nr 1 MSW z dnia 28 listopada 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

cyjnych sprzeciwiających się realizowanemu w USRR modelowi sowietyzacji. Przykładem było inspirowanie prowokacji międzynarodowych służących skompromitowaniu działaczy ukraińskiej emigracji³⁸.

Warto dodać, że w analizowanych latach GPU zlikwidowało inną, rzeczywicie działającą, ukraińską organizację kontrrewolucjonistów, czyli Przymierze Kubania i Ukrainy, istniejące w latach 1929–1932³⁹. GPU przyczyniło się także do aresztowania członków Związku Ukraińskiej Młodzieży, których oskarżono o prowadzenie działalności kontrrewolucyjnej⁴⁰. Jak więc widać, władze komunistyczne przyjęły za cel zwalczanie ruchu narodowego Ukraińców dążących do niepodległości. Eliminowano organizacje utożsamiające się z tym ruchem, aby wzmocnić we wszystkich sferach efekty procesu sowietyzacji.

³⁸ W marcu 1930 r. do fińskiego posła w Pradze zwrócił się gen. Myszak, twierdząc, że poszukuje wsparcia do wykorzystania przeciwko Sowietom organizacji ukraińskich liczących niespełna pół miliona członków i działających w ZSRR. Przedstawił plan utworzenia tymczasowego rządu ukraińskiego na Rusi Podkarpackiej. W następstwie kontaktu posła fińskiego z władzami czeskimi ujawniono brak zgody rządu w Pradze na jakiegokolwiek działania Myszaka, którego zdemaskowano jako agenta wielu wywiadów, ostatnio znajdującego się na usługach sowieckich. Pismo Oddziału II SG WP do Szefa Biura Historycznego Ministerstwa Spraw Wojskowych z dnia 16 maja 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). Innym przykładem zwalczania antysowieckiej propagandy ukraińskiej było identyfikowanie i eliminowanie ośrodków prasowych popierających ukraiński ruch narodowowyzwoleńczy. Sowietci wykryli i zlikwidowali w listopadzie 1929 r. ośrodek określany jako „Ukraińska Niwa”. A. Peplowski, *Wywiad Polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa 1996, s. 254.

³⁹ Podkreśla się, że organizacja identyfikowała się z częścią też Ukraińskiego Centrum Państwowego jako ważnego ośrodka emigracyjnego Ukraińców, grupującego osoby sprzeciwiające się sowietyzacji życia politycznego i społecznego na Ukrainie. R. Potocki, *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939*, Lublin 2003, s. 323. Obszerniej o Ukraińskim Centrum Państwowym, najliczniej reprezentowanym na wychodźstwie w Polsce zob. J. Pisułiński, *Centrum państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie w polskiej polityce zagranicznej po 1926 r.*, „Історичний архів” 2010, nr 5, s. 120–124; R. Potocki, *Ukraińskie Centrum Państwowe na wychodźstwie (1926–1933)*, „Przegląd Wschodni” 5, 1998, z. 1, s. 79–101; R. Potocki, *Współpraca II Rzeczypospolitej w Ukraińskim Centrum Państwowym na wychodźstwie w latach 1920–1939*, „Dzieje Najnowsze” 1998, z. 4, s. 139–144.

⁴⁰ Raport polityczno-informacyjny nr 5 Konsulatu RP w Kijowie z dnia 18 lutego 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW). Związek Ukraińskiej Młodzieży (Sojuz Ukrajinśkoji Nacionalistycznej Mołodi) miał charakter nacjonalistycznej organizacji ukraińskiej, powstałej w 1926 r. i ukierunkowanej na ideologiczne szkolenie młodzieży. W 1929 r. Związek włączono w struktury OUN, co świadczyło o postępującej radykalizacji nastrojów wśród młodzieży ukraińskiej, a zarazem skłoniło komunistyczne władze do większej aktywności w zwalczaniu działalności ugrupowania szkodliwego z punktu widzenia sowietyzacji USRR. Obszerniej o funkcjonowaniu Związku Ukraińskiej Młodzieży zob. R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia*, Lublin 2003, s. 57–61.

Podsumowanie

Z opisu przejawów sowietyzacji przedstawionych w niniejszym artykule można sformułować następujące wnioski.

1. Zainteresowanie analizowanymi przejawami sowietyzacji Ukrainy przez Oddział II SG WP i polskie władze polityczne świadczyło o dostrzeżeniu jej związku z bezpieczeństwem Polski z racji sąsiedztwa II RP z USRR, a ponadto napiętych relacji polsko-sowieckich w dwudziestoleciu międzywojennym.

2. Sowietyzacja była widoczna w różnych sferach wewnętrznego funkcjonowania USRR, zarówno w życiu politycznym, gospodarczym, jak i społecznym, jako koncepcja przeciwstawna do, realizowanej wcześniej w latach 1923–1929, polityki ukrajinizacji USRR.

3. Na początku lat trzydziestych XX wieku sowietyzacja USRR była jednym z postulatów towarzyszących budowie społeczeństwa socjalistycznego oraz wzmacnianiu komunizmu na całym obszarze Związku Sowieckiego.

4. Realizowana przez Moskwę sowietyzacja USRR wpisywała się w jej politykę likwidowania przejawów odbudowy narodów uzależnionych od Związku Sowieckiego.

Przedstawione wnioski korespondują z tezą zawartą w artykule, że sowietyzacja USRR przejawiała się rozmaicie i na początku lat trzydziestych XX wieku uniemożliwiała urzeczywistnienie się ukraińskich hasel narodowych. W życiu politycznym oraz gospodarczo-społecznym USRR stanowiła jeden z ważniejszych wyznaczników realizowania polityki sowieckiej. Polityka Moskwy miała na celu uniemożliwienie odbudowy niezależnego państwa ukraińskiego na wzór Ukraińskiej Republiki Ludowej po zakończeniu pierwszej wojny światowej w myśl hasel politycznych głoszonych przez emigrację ukraińską na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku. Samo zjawisko wzmacniało pozycję i możliwości rozwoju Związku Sowieckiego w kontekście reform, które zaczęto realizować.

Bibliografia

I. Źródła archiwalne

„Czerwone Prawo” nr 23/89 z dnia 7 grudnia 1929 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

Komunikat informacyjny nr 1 MSW z dnia 28 listopada 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

Komunikat informacyjny nr 5 MSW z dnia 24 października 1932 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce,teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

- Komunikat informacyjny nr 6 MSW z dnia 30 listopada 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Komunikat informacyjny nr 1 Oddziału II SG WP z dnia 28 listopada 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Komunikat informacyjny nr 2 Oddziału II SG WP z dnia 16 stycznia 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Komunikat informacyjny nr 3 Oddziału II SG WP z dnia 7 lutego 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Komunikat informacyjny nr 4 Oddziału II SG WP z dnia 6 marca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Komunikat informacyjny nr 5 Oddziału II SG WP z dnia 31 marca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Komunikat informacyjny nr 6 Oddziału II SG WP z dnia 7 maja 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Komunikat informacyjny nr 7 Oddziału II SG WP z dnia 13 czerwca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Komunikat informacyjny nr 8 Oddziału II SG WP z dnia 15 lipca 1931 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Odezwa Wyższej Rady Emigracji Ukraińskiej z dnia 1 lipca 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Pismo Konsulatu Generalnego RP w Charkowie z dnia 22 marca 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Pismo Oddziału II SG WP do Szefa Biura Historycznego Ministerstwa Spraw Wojskowych z dnia 16 maja 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Proces działaczy Zrzeszenia Wyzwolenia Ukrainy — streszczenie [1930], Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Raport dotyczący działalności i założeń ideologicznych „Spółki Wyzwolenia Ukrainy” z dnia 7 grudnia 1929 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Raport polityczno-informacyjny nr 5 Konsulatu RP w Kijowie z dnia 18 lutego 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Stosunek Rządu Sowieckiego i emigracji rosyjskiej do problemu narodowości w Rosji z dnia 28 lipca 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).
- Wyjaśnienia dotyczące osób i organizacji powiązanych z wystąpieniami narodowościowymi na terenie ZSRR z dnia 28 lipca 1930 roku, AIJP w Ameryce, Ukraińska Misja Wojskowa w Polsce, teczka 701/7/5 (Komunikaty Informacyjne Oddziału II SG WP i MSW).

II. Opracowania

- Achmatowicz A., *Nowe materiały źródłowe z kijowskich archiwów o ukrainizacji*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 32, 1997.
- Bobula J., *Drugie dno. Od polityki ukrainizacji do „frontu językowego”. Komunistyczny „front językowy” wobec polityki derusyfikacji Ukrainy w dwudziestych latach XX wieku*, [w:] *Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków*, red. W. Mokry, Kraków 2015.
- Bobula J., *Proces Związku Wyzwolenia Ukrainy — rekonstrukcja obrazu wroga ludu na Ukrainie Sowieckiej lat trzydziestych XX wieku*, [w:] *Komunistyczni bohaterowie*, t. 2, red. M. Bogusławska, Z. Grębecka, Warszawa-Kraków 2012.
- Bordziłowski J., *Żołnierska droga*, t. 1, Warszawa 1970.
- Bruski J.J., *Między prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy sowieckiej 1921–1926*, Kraków 2010.
- Bruski J.J., *Między ukrainizacją a rusyfikacją. Sowiecka polityka narodowościowa na Ukrainie w ocenach dyplomacji i wywiadu II RP*, „Prace Komisji Środkoeuropejskiej PAU” 17, 2009.
- Dzwonkowski R., *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie (1932–1933, 1946–1947)*, „Teki Komisji Historycznej” 2012, nr 9.
- Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku*, Warszawa 1994.
- Grajżul T., *Ukraina Sowiecka w latach 1921–1929 w raportach polskich dyplomatów*, „Meritum” 2009, nr 1.
- Ken O.N., *Stalin, Antonow-Owsiejenko i inni. Sowiecka propozycja w sprawie paktu o nieagresji w 1930 roku*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 38, 2003.
- Kolańczuk A., *Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920–1939. Słownik biograficzny*, Przemyśl 2009.
- Kudela-Świątek W., *Miejsca (nie)pamięci. O upamiętnianiu ukraińskiego Wielkiego Głodu z lat 1932–1933*, Kraków 2014.
- Kuśnierz R., *Kolektywizacja wsi ukraińskiej i opór chłopów (1929–1931)*, „Almanach Historyczny” 8, 2006.
- Kuśnierz R., „Kolektywna konsumpcja” w okresie pierwszej radzieckiej pięciolatki — propaganda a rzeczywistość (mało znany absurd bolszewicki), „Dzieje Najnowsze” 40, 2008, z. 2.
- Kuśnierz R., *Obraz głodującej wsi ukraińskiej w latach trzydziestych XX w. w dokumentach polskich przedstawicielstw dyplomatycznych w ZSRR i polskiego wywiadu*, [w:] *Polska i jej wschodni sąsiedzi*, t. 10, red. A. Adrusiewicz, Rzeszów 2009.
- Kuśnierz R., *Przemoc systemu komunistycznego wobec chłopów w latach 1929–1939 (na przykładzie sowieckiej Ukrainy)*, [w:] *Ofiary imperium — imperia jako ofiary: 44 spojrzenia*, red. A. Nowak, Warszawa 2010.
- Kuśnierz R., *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*, Toruń 2005.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2012.
- Maslijczuk W., Portnow A., *Historiografia ukraińska. Doświadczenia sowietyzacji*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 23, 2014, nr 1.
- Peplowski A., *Wywiad Polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa 1996.
- Pisuliński J., *Centrum państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie w polskiej polityce zagranicznej po 1926 r.*, „Історичний архів” 2010, nr 6.
- Potocki R., *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939*, Lublin 2003.
- Potocki R., *Ukraińskie Centrum Państwowe na wychodźstwie (1926–1933)*, „Przegląd Wschodni” 5, 1998, z. 1.

- Potocki R., *Współpraca II Rzeczypospolitej w Ukraińskim Centrum Państwowym na wychodźstwie w latach 1920–1939*, „Dzieje Najnowsze” 1998, z. 4.
- Smoliński A., *Analizy i oceny zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie lat 20. do końca lat 30. XX w. sformułowane przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych*, „Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2016, nr 7.
- Smoliński A., *Armia Czerwona na sowieckiej Ukrainie oraz w pozostałych zachodnich okręgach wojskowych ZSRS w latach trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Історичний архів. Наукові студії” 2014, nr 12.
- Smoliński A., *Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przełomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2012, nr 1.
- Smoliński A., *Obraz przemysłu, rolnictwa i komunikacji sowieckiej Ukrainy z początku lat trzydziestych XX wieku w świetle akt polskiego wywiadu wojskowego*, „Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість” 2013, nr 6.
- Smoliński A., *Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921–1939*, „Archiwa — Kancelarie — Zbiory” 2012, nr 3.
- Smoliński A., *Przemysł ciężki, rolnictwo i komunikacja sowieckiej Ukrainy w latach trzydziestych XX w. Przyczynek do oceny potencjału militarnego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Socjalistycznej oraz ZSRS w okresie międzywojennym*, Oświęcim 2016.
- Stroński H., *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998.
- Wysocki R., *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia*, Lublin 2003.
- Wysocki R., *Stanowisko władz i reakcje społeczne w II Rzeczypospolitej wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie*, „Res Historica” 2011, nr 31.
- Ziemke E.F., *Armia Czerwona 1918–1941. Powstanie narzędzia agresji*, przeł. K. Mróz-Mazur, Oświęcim 2015.

